

національно-словесного художнього образу стає слово як мовний знак культури, проблема глибинного сприйняття художнього тексту іншомовним читачем ще більше ускладнюється.

Попередні результати нашого дослідження свідчать, що складнішим виявляється збереження не історичних або соціокультурних реалій як лінгвокраїнознавчих мовних одиниць, а відтворення конотативно-емоційних та асоціативних компонентів тексту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бостан Г.К.* Типологическое соотношение и взаимосвязи молдавського, русского и украинского фольклора. – Кишинев, 1985; 2. *Влахов С., Флорин С.* Непереводимое в переводе. – М., 1986; 3. *Зорівчак Р.П.* Реалія і переклад. – Львів, 1989; 4. *Мольнар М.* Тарас Шевченко у чехів і словаків. – Пряшів, 1961; 5. *Русанівський В.М.* Єдиний мовно-образний простір української ментальності. – Мовознавство, 1993, № 6. – С. 3–12; 6. *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 1988; 7. *Шевченко Т.* Кобзарь / под ред. А.Дейча, М.Рыльского, Н.Ушакова. – М., 1954; 8. *Шевченко Т.* Кобзарь / сост. В.С.Бородин. – М., 1989 9. *Шевченко Тарас.* Кобзар / Пер. Д.Методієва. – София, 1975; 10. *Levy J.* Umění překlada. – Praha, 1983; 11. *Ševčenko Taras.* Bílé mraky – černá mračna. – Praha, 1977.

Пономаренко В.П. (Київ, Україна)

О. О. Потєбня і проблема становлення форм увічливості у східнослов'янських мовах

Стаття базується на важливих судженнях О.О. Потєбні, висловлених у праці «Значення множини у російській мові» (1887-1888 рр.) щодо порівняно пізнього поширення pluralis maiestatis і, відповідно, pluralis reverentiae у російській та інших слов'янських мовах.

Ключові слова: *О.О. Потєбня, займенникові форми увічливості, звертання, східнослов'янські мови.*

Статья основывается на важных суждениях А. А. Потєбни, высказанных в работе "Значения множественного числа в русском языке" (1887–1888 гг.) в отношении сравнительно позднего распространения pluralis maiestatis и, соответственно, pluralis reverentiae в русском и других славянских языках.

Ключевые слова: *А. А. Потєбня, местоименные формы вежливости, обращение, восточнославянские языки.*

The article is based on O. O. Potebnya's important judgements expressed in his work "Meanings of Plural in Russian" (1887–1888) with respect to relatively late spreading of

pluralis maiestatis and, correspondingly, pluralis reverentiae in Russian and other Slavonic languages.

Key words: *O. O. Potebnya, pronominal polite forms, address, East Slavonic languages.*

У науковому арсеналі О. О. Потебні можна знайти праці, присвячені фактично всім фундаментальним проблемам мови. Не становлять винятку і питання культури мови та мовного етикету. Утім, саме така проблематика не стала предметом детального розгляду у працях послідовників видатного мовознавця, а також дослідників його наукової спадщини. І хоча окремих спеціалізованих праць О. О. Потебні на цю тему формально немає, засновник психологічного напрямку у світовій славистиці не міг не звернутися до відповідних питань або, принаймні, окремих аспектів цієї безперечно важливої проблематики.

У цьому контексті одним із дискусійних донині питань залишається походження й поширення форм увічливості, передусім займенникових, у східнослов'янських мовах. Саме ця тема, яка має безпосереднє відношення й до історії української мови, розглядається у ґрунтовній статті О. О. Потебні "Значения множественного числа в русском языке", виданій у журналі "Филологические записки" в 1887–1888 р.

Зосереджуючись на ввічливому звертанні до однієї особи, необхідно зазначити насамперед концептуально важливий висновок, згідно з яким "**Мы** владних осіб" (тобто так званій *pluralis maiestatis*, або множина величності – В. П.), що прийшло від візантійських імператорів, починаючи від Константина Великого (він правив, здійснюючи адміністративні реформи, у першій половині IV ст. – В. П.), через Німеччину й Західну Русь, у XIII ст. на Русі ще не зустрічається (перші приклади датуються кінцем XIV ст.), а князям кажуть *ты* [див. 1, 3]. Варто зробити невеликий історичний екскурс. Виникнення таких форм традиційно пов'язується з зародженням феодалних відносин і поділом Римської імперії на Західну і Східну, внаслідок чого обидва імператори виступали нерідко від імені обох, що передбачало, відповідно, й звертання до обох одночасно (таку концепцію відстоював, зокрема, американський лінгвіст М. Е. Пей).

У названій праці О. О. Потебні знаходимо ще один істотний (хоча й без зазначення відповідного періоду) коментар, майже ігнорований вітчизняними мовознавцями, принаймні за радянської доби: "Подібним чином іде з Заходу й пізно доходить до нас різниця в поводженні із вищими, рівними й нижчими, що виражається ви-канням і ти-канням" [1, 4].

Згідно із згаданою вище концепцією, так зване гоноративне "ми" справило значний вплив на утворення множинних форм увічливості 2-ої

особи в багатьох мовах, про що переконливо свідчать, зокрема, пам'ятки романських і германських мов давніх періодів (XI–XVI ст.). Водночас цього не можна сказати про давні слов'янські тексти. Так, скажімо, старослов'янські манускрипти X–XI ст., від "Київських листків" до "Зографського євангелія", демонструють наявність алокутивної дихотомії *ты – вы* з диференціацією лише за ознакою числа (зазначимо при цьому, що старослов'янська мова виконувала, як відомо, роль міжнародної для південних, західних і східних слов'ян). Так само (давньо)руські пам'ятки, починаючи з "Повісті временних літ" за Лаврентіївським списком (початок XII ст.) і "Слова о полку Ігоревім" (кінець XII ст.), засвідчують загальний характер звертання на *ты*, яке поширювалося на сановних осіб, у тому числі й на князів: *пойди княже с нами в дань, да и ты добудеши и мы* ("Повість"); *Донъ ти Княже кличеть, и зоветь Князи на побѣду* ("Слово").

Фактично всі зафіксовані давньоруські приклади з формою *вы* стосуються звертання до групи осіб: *[Господь] гл[агол]с:...и аште вы и тоуждемь вѣрни не бысте, ваше кѣто дасть вамъ?* ("Ізборник" великого князя Святослава 1073 р.) або: *Аминь г[лагол]ю вамъ* (Південно-галицьке євангеліє поповича Євсевія 1283 р.). Чимало подібних прикладів знаходимо і в пізніших східнослов'янських пам'ятках (новгородських грамотах XIII ст., Києво-Печерському Лаврському Євангелії (друга половина XIV ст.), Іпатіївському літописі (початок XV ст.) тощо. Зауважимо також, що "ввічливе" значення *вы* не згадується, наприклад, у класичних "Матеріалах для словаря древнерусского языка" І. І. Срезневського.

Складність, однак, полягає в тому, що використовувані в багатьох лексикографічних та інших джерелах, таких, як академічні "Словник староукраїнської мови" 1977 р., або "Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)" 1989 р. (до них можна додати "Гістарычны слоўнік беларускай мовы" 1986 р.), приклади з деяких давніх (руських або староукраїнських) текстів ("перехідного" періоду) із гадано саме "ввічливим" множинним займенником 2-ої особи, не видаються достатньою мірою переконливими, оскільки немає абсолютної впевненості у тому, що йдеться про звертання саме до однієї особи.

Наведімо відомий приклад – традиційно вважається, що це один із найдавніших зразків уживання (ст.-укр.) *ви* як форми ввічливості. Його зафіксовано у грамоті кінця XIV ст. (1392–1393 рр.), адресованій польському королеві: *Слово тактамьшево кь королеви польскому вѣдомо даемь нашѣму бра(т) ажъ есмь свѣль на столѣ великого црства Коли есмь первое свѣль на црскомъ столѣ тогда есмь послалъ былъ к вамъ асана и котлубузу вамъ дати вѣдание и наши послы нашли ва(с) под городомъ...* Не виключено, що слова *нашѣму бра(т)* мають у даному разі збірне значення.

У тому ж тексті знаходимо схожу фразу: *нынѠ послалѠ есмь къ вамѠ слуги наши асана и тулу очью то повѠдати вамѠ нашему брату абы то вѠдали вы што межѠ твоєѠ землѠ суть кнѠ(ж)ниѠ волости...* У цьому випадку сумніви зростають через присутність присвійного займенника *твоєѠ*.

Можна, щоправда, припустити, що йдеться про своєрідний виняток, а саме намагання догодити іноземному монархові, для чого було вжито нехарактерну форму, яка, згодом, – переважно за непрямыми свідченнями – зароджувалася вже в польській мові під впливом західноєвропейських мов, зокрема французької.

Так само в різних наукових виданнях останніх років говориться про існування "ввічливої" форми в українській мові саме (кінця) XIV ст. [див., напр., 2, 67; 3, 107], щоправда, іноді вона називається "запозиченою" [4, 38], що теж видається не зовсім точним, оскільки йдеться про процес, що відбувався в багатьох індоевропейських та інших мовах. До того ж не визначається принаймні можливе джерело "запозичення". Ним не може бути тільки російська мова (хоча іноді в такому контексті говориться й про вплив української мови на російську), в якій увічливе *Вы* з'явилося фактично майже чотири століття потому, що відповідає поширеній сучасній концепції (думку про його відносно пізні походження обґрунтовують, зокрема, такі відомі російські русисти, як П. Я. Черних і М. В. Федорова, або італійський славист Р. Бенаккіо, яка досить ретельно дослідила й описала поступове поширення звертання на *Вы* в російській мові за доби Петра I); подібним чином функціонування ввічливого *вы* в білоруській мові XVI–XVII ст. заперечував знаний історик мови А. Й. Журавський. Таку роль могла певною мірою відіграти польська мова, але в ній подібні звертання, спричинені іншомовним, у тому числі (з політичних причин) і російським, впливом, не набули значного поширення, на відміну від характерної моделі шанобливого звертання в 3-ій особі. Що ж до контактів із германськими й тим більше романськими мовами, то вони, як видається, теоретично теж могли певною мірою вплинути на появу нового мовного явища такого масштабу. Мабуть, слід радше говорити саме про комплексний вплив соціолінгвістичного характеру з боку інших мов, спричинений активними й різнорідними за змістом і характером міждержавними, міжетнічними й міжмовними контактами, а також новими суспільно-політичними процесами.

Аналіз текстового матеріалу показує, що в українській мові XVII–XVIII ст. звертання на *ти* на різних рівнях і за різних комунікативних умов іще значною мірою зберігало свою традиційну роль. Про історичну давність універсального звертання в однині свідчить, зокрема, той факт, що коли в

художніх творах автор звертається до уявного читача, за традицією помітно переважає саме така форма: *Станеш ти благословен, мудрості набувши* (М. Козачинський, поет XVIII ст.). (Ця традиція певною мірою зберігається й нині.) Водночас у передмові до твору Кирила Транквіліона, відомому під назвою "Перло многоцвнное" (1646 р.), на початку говориться так: *Ласкавый чителнику, подобает вам напруд то вѣдати, для чого автор важился подыймовати так великую и тяжкую працю...* Наприкінці ж спостерігаємо інший – протилежний – випадок: *А притом и то потрібно вѣдати тебѣ, ласкавый чителнику...* Такі приклади є ознакою поступового перерозподілу семантичних функцій особових займенників.

О. О. Потєбня зазначав також у названій вище статті, що в "народній поезії pluralis reverentiae (множина ввічливості – В. П.) трапляється дуже рідко" [1:4]. Слід, однак, наголосити на тому, що саме в XVII-му й особливо у XVIII ст. відбувається, нарешті, поширення "ввічливого" *ви*. Зазначимо й те, що в офіційних текстах (починаючи від грамот та інших документів XV–XVI ст.) високі посадовці зазвичай звертаються від себе у множині: *Ознаймуем сим писанемъ нашим...* (з універсалу гетьмана Б. Хмельницького 1650 р.), але це вже можна розцінити як різновид "множини скромності" (pluralis modestiae).

Цей історичний період вирізняється також значним поширенням іменних алокутивів *пан, пані, панна*, але й вони поєднуються із звертанням на *ти*: *Що тобі, благому пану...* (з інтермедії 1619 р.); *Ты кто естес, панно?... Цнота естем...* (із драми 1673–1674 рр.). Нерідко в подібних випадках використовуються так само звертання *господинь і господ(д)жа*, так, у "Посланні до стариці Домнікії" І. Вишенського (1605 р.) читаємо: *Видиши ли, госпоже Домникіе, як пан Юрко не вѣст нашего слѣда...*

Видається необхідним зазначити в цьому зв'язку важливу деталь соціокультурного характеру. Теза про давнє походження займенникових форм увічливості в російській та українській мовах, що підтримувалася за радянської доби і певною мірою після неї, пояснюється, скоріш за все, дещо гіперболізованими сприйняттям і оцінкою цих форм як показника рівня історичного розвитку мови й культурного розвитку відповідних етносів. Проте історія багатьох інших мов, зокрема германських або романських, свідчить про те, що саме такі "ввічливі" форми (на тлі демократизації суспільних відносин) можуть поступово нейтралізуватися, як це сталося давно в англійській мові і відносно нещодавно (у XX-му ст.) в усіх скандинавських мовах, нині подібні процеси спостерігаються в італійській мові, в європейському варіанті іспанської тощо.

Отже, у XVIII ст. в українській мові (як, зрештою, і в російській) починає

активно вживатися "ввічливе" *ви*. В іншому творі вищеназваного автора, датованому 1737 р., поряд із численними прикладами звертання на "ти" (до мужика, дяка, сина до батька), є вже й такі: *А ну и мнѡ... умалюйте дяче...; Скажѡте, пане Влаسه, що то там такое...* (у цьому епізоді пиворіз звертається до приятеля). Водночас у вертепній драмі того ж періоду, за схожих контекстуальних обставин, читаємо: *І тобі тес ж од нас, пане кондяче*. В інших пам'ятках (наприклад, у віршах І. Некрашевича) у репліках дійових осіб польського походження відбиваються особливості типово польського звертання в 3-ій особі: *Пишепрошам, пана Яна!* Такі приклади демонструють відсутність унормованої системи засобів звертання.

Вживання *ви* у новому значенні, як це нерідко трапляється з новими мовними явищами, спочатку поширювалося стихійно, без дотримання чітко визначених правил. Про це свідчить, наприклад, той факт, що в епістолярних пам'ятках на *ви* звертаються не тільки до представників знаті, а й до батьків, чоловіків і навіть власних дітей. Приватні листи початку XVIII ст. дають окремі зразки традиційного звертання на *ти*, навіть за умов присутності численних іменних показників увічливості, але в цілому рішуче переважає звертання у множині, про що свідчать численні приклади з листів середини століття на зразок *сами вы ізволите заблагодарзсудить*. У цьому разі дружина звертається так до чоловіка; чимало також прикладів подібного звертання дітей до батьків, яке донедавна було досить поширеним, головним чином у селянському середовищі.

Отже, праці визначного вітчизняного мовознавця О. О. Потебні, ім'я якого носить Інститут мовознавства Національної академії наук України, є також цінним джерелом для міркувань і висновків, стосовних і такого актуального й не зовсім вичерпно дослідженого кола соціолінгвістичних, культурологічних і взагалі когнітивних питань, вивчення яких слід віднести до розряду пріоритетних завдань сучасної науки про мову.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Потебня А. А.* Значение множественного числа в русском языке // Филологическія записки / Александр Афанасьевич Потебня. – Воронеж: Тип. Б. И. Исаева, 1887. – Вып. 2. – С. 1–22; 1888. – С. 1–76.
2. *Радевич-Винницький Я. К.* Етикет і культура спілкування / Ярослав Костянтинович Радевич-Винницький. – К.: Знання, 2006. – 291 с.
3. *Ботвина Н. В.* Міжнародні культурні традиції: мова та етика ділового спілкування / Наталія Володимирівна Ботвина. – К.: Артк, 2000. – 189 с.
4. *Богдан С. К.* Мовний етикет українців: традиції і сучасність / Світлана Калениківна Богдан. – К.: Рідна мова, 1998. – 475 с.